

Питання шевченкознавства

Людмила Іваннікова

УДК 398.92. Шевченко

РИТУАЛ ПРОЩАННЯ ЗІ СВІТОМ НА ЗАПОРОЖЖІ ТА ПОЕМА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА “ЧЕРНЕЦЬ”

У статті розглядається фольклорна основа поеми Тараса Шевченка “Чернець”, а саме субкультурні звичаї запорозького козацтва, пов’язані зі вступом до товариства, смертною карою, розподілом майна, подвигами юродства. Проведено паралелі з чернечим життям. Авторка доводить, що всі ці звичаї становлять собою різні етапи ритуалу прощання з білим світом запорожця, який правдиво відображений у поемі Т. Шевченка.

Ключові слова: запорозьке козацтво, Шевченко, народні звичаї, ритуали.

Liudmyla Ivannikova. The ritual of departure from the world in Zaporizhya and Taras Shevchenko's poem “The Friar”

The paper considers the folklore background of Taras Shevchenko's poem “The Friar”, namely, the Zaporozhian subcultural tradition of entry into community, capital punishment, property distribution, and the feats of fools for Christ's sake. The author draws parallels to everyday practices of the friars, and argues that all those traditions represent different stages of the ritual of departure from the world by Zaporozhian Cossacks that is faithfully depicted in the poem by T. Shevchenko.

Key words: Zaporozhian Cossacks, T. Shevchenko, popular customs, ritual.

Поема Т. Шевченка “Чернець” (друга половина 1847, Орська фортеця) розпочинається яскравою картиною прощання з білим світом запорожця (Семена Палія). Згадаймо цей уривок:

У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Аksamитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками.
А музика реве, грає,
Людей звеселяє <...>

В червоних штанях аксамитних
Матнею улицю мете.
Іде козак. – Ох літа! літа!
Що ви творите? – На тоте ж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак <...>

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами.
Крикнув: – “Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!”
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові... [13, 49-50].

Картину прощання козака зі світом Т. Шевченко зображує не тільки мальовничо, а й історично правдиво. Як відомо, Спасо-Преображенський Києво-Межигірський Ставропігійний монастир становив собою духовний центр запорозького козацтва. Це був військовий монастир, і з 1672 р. вся Запорозька Січ була його парафією. Звідси священники й ченці вирушали на службу в Покровську та інші січові церкви, тут був шпиталь для старих і німецьких козаків, сюди у Великий піст ходили запорожці на прощу, вони ж подавали багаті пожертви на цю обитель, а якщо досягали похилого віку, то багато з них постригались у ченці саме цього монастиря, а все майно, котре нажив чи придбав у походах козак, жертвував він за спасіння душі [11, 546-547].

Проте нас цікавлять не так історичні реалії, як фольклорні джерела цієї поеми. І ще одне: чи зображено тут лише уявлення народу про запорожців, чи справжні ритуали і звичаї, які були невід'ємною частиною внутрішнього життя Запорозької Січі.

Відомо, що у вступі Т. Шевченко переповів народну легенду, яку записав з його слів і опублікував у збірнику "Украинские народные предания [10, 42-43] П. Куліш із приміткою "Слышал от Т. Г. Шевченка". Легенда акцентує на тому, що це було не що інше, як саме прощання зі світом запорожця, який, доживши до старості, іде в монастир: "А вже як которий запорожець доживе до великої старості, то й просить виділити йому грошей з кружки, і як виділять, то прийдеться на його пай тисяч п'ять. От він наб'є черес червінцями, да забере з собою приятелей душ тридцять або сорок, да й іде в Київ прощатися з світом. Оце вже тут гуляють вони неділь зо дві, такий бенкет піднімуть, що весь Київ сходиться на їх дивиться: "Запорожець, запорожець з світом прощається!" І оце як їдуть було вулицею, то весь народ за ворітьми" [12, 259].

І Т. Шевченко, і фольклорний текст наголошують на тому, що на цей ритуал сходився дивитись "увесь святий Київ" – очевидно, не лише тому, що можна було побенкетувати та пожитися "надурняк", а більше тому, що він не був властивий звичайним мирянам, які постригались у ченці, а належав до субкультурних традицій лише запорозьких козаків, тому й викликав подив і захват сторонніх людей: "Сивий, сивий як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, йдучи попереду, запорожець, а за ним народу, народу! так як на великдень коло пасок або на Йордані на льоду" [12, 260].

У чому ж полягало прощання зі світом за легендою, записаною Т. Шевченком? Передусім це роздача свого майна, що практикувалося навіть у перші часи християнства й досі вважається важливим духовним подвигом, першим і необхідним щаблем чернечої "ліствиці" – зречення багатства. Запорожці збували своє майно не таємно, як того вимагає православна традиція, а явно, однак досить своєрідно: не минали жодного зустрічного, тобто роздавали невідомо кому, тож також дотримувались принципу "щоб права рука не знала, що робить ліва". Ось як розповідає про це Шевченко: "Оце одкуплять бочки з дьогтем да й розіллють по базару; одкуплять скільки є горшків на торгу, да й порозбивають на череп'я; одкуплять, скільки є маж із рибою – да й розкидають по всьому місту: "Їжте, люде добрі!" [12, 259]. "І на його кошт усіх поять, усі танцюють, усі веселяться, аж земля гуде" [12, 260]. По-друге, ще прощалися з пристрастями й розкошами світу цього. А це пияцтво, об'їдання, музика, танці, гуляння, бенкетування: усі, хто брав у цьому участь, уособлювали для запорожця світ з його розкошами й насолодами, з якими він прощався: "Тут бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси! Оце так запорожець з світом прощається! А погулявши так неділь зо дві да начудовавши весь Київ, їдуть уже у Межигорський монастир. Хто ж іде, а хто з самим тим, що прощається, танцюють до самого монастиря" [12, 260].

По-третє, зміна мирської одєжі на чернечу та пожертва решти маєтку на монастир, що також відповідає давній традиції: “А він скоро ввійшов у монастир, зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинні з себе, а надіне волосяну чернечу одєжу – да й почав спасатсья” [12, 260].

Важливу роль у системі обрядів переходу відігравали ворота. Їх відчиняли, коли помирала людина, і закривали після захоронення тіла; у них давали милостиню за померлі душі; у них клали вогонь, через який мала пройти наречена у двір свєкрухи; їх відкривали, коли проводжали воїна на війну, новобранця на рекрутську службу, і зачиняли, коли він виїздив за село тощо. Особливе значення мала монастирська брама: у давнину вона відкривалась лише для того, щоб впустити людину, яка прийшла назавжди, тобто й тут, і в щойно згаданих випадках вони були межею між світом живих і померлих, між мирським і чернечим життям: “А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стучить запорожець у ворота. А там питають: “Хто такий?” – “Запорожець”. – “Чого?” – “Спасатсья!” Одчиняється ворота, він один туди ввійде, а товариство з народом і музиками зостануться за ворітьми” [12, 260].

Т. Шевченко розумів особливу сакральність цього переходу, тому він уводить у поему замість звичайного (який міг подати оповідач ХІХ ст., що не знав субкультурних традицій) ритуальний діалог, котрий практикувався винятково в товаристві запорожців: “Крикнув: пугу! пугу! / Привітайте, святі ченці, / Товариша з Лугу!” Ніхто сторонній не мав права вживати це ритуальне привітання.

Ось що пише з цього приводу перший історик Запорожжя А. Скальковський, спираючись на оповідання колишнього запорожця М. Коржа: “Он говорит, что когда козак, путешествуя в степи, заезжал по дороге в какой-нибудь зимовник, то, въехав на двор и не сходя еще с лошади, кричал: “Пугу! пугу!” На то хозяин зимовника, если принадлежал к козачеству, в окошко спрашивал: “Пугу? пугу?” Гость немедленно отвечал: “Козак с Лугу!” Тогда уже его приглашали в избу, а лошадей посылали “в клуню” под навес” [1, 88]. В іншій статті “Изустные предания о Новороссийском крае” згаданий учений робить припущення, що ця умовна лексика була між козаками для того, щоб розрізняти своїх та чужих і для безпеки від несподіваних нападів [8, 189].

Фольклорні першоджерела ХVІІІ – початку ХІХ ст. свідчать про те, що ритуал прощання запорожця зі світом не був прив'язаний лише до вступу в монастир, а мав значно ширше значення. Його елементи відбувалися поетапно, протягом усього життя козака. Подібно до того, як вступ до монастиря вважався смертю для світу, нею вважався вже й сам прихід на Січ. Для А. Скальковського січова община чи товариство була лицарським або чернечим орденом. Л. Яценко-Зеленський, що перебував на Січі в 1750 і 1751 рр. з метою зібрання пожертв на Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, називає їх спільноту “світським монастирем”. І те, і те справедливо. А. Скальковський наводить ознаки, притаманні лицарству, але вони нічим не відрізняються від чернечих обітниць: “Подобно рыцарям, запорожцы делали обет безбрачия, послушания кошевому атаману и бедности, убожества; в Сечи никто не имел собственности, а хотя и были паны, обогатившиеся торговлею или войною, но все их имущество, как безбрачных, считалось собственностью общины запорожской” [8, 172].

Якщо ж це так, то й ритуал прощання зі світом запорожця мав основні елементи ритуалу, котрий передував чернечому постригу. А. Скальковський висловлює припущення, що першим його етапом була зміна прізвища: “Нет сомнения, что при вступлении их в войско старшины запорожские испытывали новобранцев, соблюдали некоторые обряды, и быть может требовали перемены имени. На последний обряд многие козаки могли часто соглашаться, потому что это спасало их от гонений за прежние вины, если б кто-нибудь вздумал

вмешаться в дела войска. От этого обстоятельства, мы полагаем, произошли эти довольно странные имена, встречаемые в летописях украинских” [8, 193]. Більшу увагу цьому питанню приділяє А. Скальковський в “Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”. Він наводить не тільки джерела, а й протоколи допитів у кримінальних справах, де підсудні козаки розповідають про свою долю, і з того бачимо, що прізвище неодмінно змінювалось, і саме в той момент, коли новоприбулого козака приписували до якого-небудь куреня (жоден козак не міг перебувати в Січі, не будучи приписаним до якого-небудь куреня), тобто вносили у свій реєстр, і робив це військовий писар або курінний отаман. Так, шляхтич Іван Сулістрович був записаний Іваном Ляхом, а син єврея Айзика, вихрест, став Василем Перехристом, Іван Пересунько, якого записали до війська у 20 років, став Іваном Журбою за те, що був мовчазний [1, 261-261]. Траплялося, що прізвище мінялося кілька разів через якусь пригоду або непорозуміння з тим козаком. А. Скальковський підсумовує: “Коль скоро пришелец был русской веры или принял православие, то исполнив присягу на верность монарху русскому, записывался по выбору в курень. Но прежде нежели делался товарищем, переменял свое имя и подвергался учению или искусу. Эта перемена имени называлась у них кличкою, т. е. прозвищем, и придумана вероятно для безопасности козака” [1, 262-263]. Усі химерні імена надавались, на думку Скальковського, при вступі козаків у військо. Це підтверджують й інші фольклорні джерела, зокрема оповідання М. Коржа, записані в 1820-х рр., та записи Я. Новицького, зроблені пізніше, наприкінці ХІХ ст. Ось що розповів йому 1887 р. О. Орел із с. Кушугумівки Олександрівського пов. Катеринославської губ.: “Чудний звичай був у них давать прозвища козакам, які не признавались. Оце було забіжать отаман з писарем в Великий Луг і почнуть збирать та записувать всіх утікачів та бурлак, які походились в Запорожжя” [5, 215-216]. Отаман задавав усім однакові питання: як звати, як батька звати, прізвище, звідки прийшов, якої віри, чи є в них церква і піп, чи вмєє перехреститись, чи знає “Отче наш” і яку шкоду вчинив дома. Писар усе записував, нарешті отаман оголосив: “В Запорожжя всі прийшли без прозвищ, а тут будете жити як слід, з прозвищами” – і почав вичитувати прізвища, які дав кожному козакові згідно з його провинкою: той, що завалив піч на досвітках – Завалипіч, той, що хату поставив не туди вікнами – Нетудихата і т. п. Далі велить всім прибути в Січ до кошового” [5, 217].

А. Скальковський згадує також про випробування, котрі мусив витримати кожен козак при вступі до війська, але, спираючись на французькі джерела (Шевальє, Боплан), наводить лише одне, яке витримав 1787 р. навіть князь Гр. Потьомкін: “Чтобы кандидату быть признану за истинного козака, он должен был переплыть Днепровские пороги и следственно побывать и на Черном море” [1, 266].

Про те, що вступові до січового товариства самі запорожці надавали значення смерті, засвідчує оповідання колишнього запорожця, зафіксоване А. Скальковським: “В одной старинной сказке, слышанной нами в Звенигородке, (Киев. губ.) отставной запорожец в глубокой старости говорит о своем приеме в войско следующим образом: “И так я пришел в Січ и заявился в курені, а як уже мене совсім прийняли, то атаман при собранії всіх отвел мені в курені три аршина в ділину та два в ширину, сказал: “Вот тебе домовина, а як помрешь, то зробим іще короче” [1, 82].

Така повсякденна пам'ять про смерть була невід'ємною частиною життя й духовних розмірковувань кожного ченця. Спочатку смерть для світу, згодом смерть тілесна спонукали його до “нестяжанія”, тобто ненакопичення різних благ, байдужості до багатства, грошей, до безкорисливості, щедрості

матеріальної й духовної. Але повне небезпеки життя запорожця – також повсякденне очікування смерті, яка може настати будь-якої миті – призводило до таких самих чеснот: байдужості до багатства, прагнення зазнати розкоші на один день, жити так, наче цей день – останній. Отже, як розповідав запорожець М. Корж, козацька сірома, що на рибальнях або на полюванні придбає, те все через пияцтво скоро прогайнує [8, 183]. Спираючись на його спогади, А. Скальковський зазначає: “Запорожцы особенно любили поестъ, попить да погулять; беречь деньги было не для кого, всякий ждал смерти от врагов или болезни, и не было собственного семейства или прямых наследников” [1, 277].

Про те, як запорожці розтрачували та прогайнували своє багатство, котре для них нічого не вартувало, маємо багато свідчень очевидців. Російський військовий інженер князь С. Мишецький, котрий протягом 1736–1740 рр. перебував на Січі й там же писав свою “Историю о козаках запорожских”, перший звернув увагу на гуляння й пияцтво в Січі. Він зазначав, що запорожці часто скоювали напади на татар та поляків з метою захопити велику здобич, яку привозили в Січ і в дуван пускали, тобто ділили між усіма, хто був у поході, згідно зі звичаєм, а після поділу святкували як переможці, з великими веселощами: “И многие дни гуляют, пьют, ходят по улицам, кричат, объявляя свою храбрость, и за ними носят в ведрах и котлах вареное с медом и холодное хлебное вино, а по их названию горелку, пиво и мед, и притом за ними ходят преогромная музыка и школьники с пением; и ежели кто с ними встретится, то всех подчивают и просят на горелку и на прочее питье; а ежели кто не будет пить, то бранят ругательно, хотя его и не знают, какой бы он человек ни был однако подчивают, и в таком своем веселии и гулянии чрез немногие дни, удивления достойно, как они прогуливают великую сумму денег, и не токмо что (щойно. – Л. І.) полученную добычу, но и старое что имеют в забытом своем пьянстве пропивают и входят от того в великие долги, платя как за напитки, так и музыкантам и певчим” [2, 24].

Із наведеного уривка яскраво видно, що це пияцтво й гуляння мало ритуальний характер. Про це свідчать і ходіння по вулицях та викрикування (оголошення) своїх подвигів, пісенний та музичний супровід, невід’ємне пригощання кожного зустрічного, від якого той не мав права відмовлятися, груба лайка у відповідь на відмову від горілки чи меду. Це нагадує тризну, в якій мав брати участь кожен член роду, суспільства, за відмову (як і в будь-якому обрядодійстві) було суворе покарання. Такою ж тризною супроводжувався ритуал прощання зі світом запорожця, про який розповів у легенді та у своїй поемі Т. Шевченко.

У 1741–1743 рр. на Січі перебував інший військовий інженер – О. Рігельман. Він також записував етнографічні й фольклорні матеріали як очевидець козацького життя й у своїй праці “Летописное повествование о Малой России, о ее народе и козаках вообще” додав деякі подробиці, що підтверджують нашу думку про ритуальний характер таких гулянь: “Поили каждого, кто с ними ни встречался; если ж кто из встретившихся, по просьбе того пить бы не стал, бранили за то ругательно, хотя бы и незнакомого, и какого б тот достоинства ни был, что все сносит и извинить оным должно было” [7, 729] (підкреслення наше. – Л. І.).

О. Рігельман зауважує, що й ті козаки, що торгували в Січі – різники, крамарі, шинкарі та різні майстри, також не мали жодного прибутку зі своїх промислів, а все “прогулювали між собою”. Ось що пише про це С. Мишецький: “Шинкари, крамари и прочие мастеровые люди такой обычай имеют. Покупают товары и паки (знову. – Л. І.) продают чрез необычайную дорогую цену, и от того великую прибыль получают, только оною прибылью угосподствовать одни не могут, но

присуджені между своїм товариством и прочими козаками весь оной свой барыш прогуливать” [2, 25].

За свідченням С. Мишецького, цей звичай поширювався й на тих козаків, які жили по зимівниках; усі свої роздобутки з мисливства чи рибальства вони продавали, а гроші пропивали і прогулювали з товариством. Цікаві подробиці додають із цього приводу О. Рігельман та М. Антоновський. Перший писав: “Те, кои живали по зимовьям своим, распродавши, яко то рыбу, пушной товар, то есть волки, лисицы, дикие кошки и прочего зверя, по приезде в Сечь или в других городах, прогуливали и пропивали без остатку все свои добычи” [7, 729]. Історик і етнограф М. Антоновський у нарисі “О Малороссийских козаках” додає, що деякі козаки, що здобували велике багатство в поході, з усім цим вирушали до себе на батьківщину, щоб там похвастатися своїми подвигами й багатством, і тоді вже не в Січі, а зі своїми родичами, знайомими, земляками так само все пропивали й верталися в Січ пішки й у драній старій одежі (“в рубище”) – і цим хизувалися як найбільшим подвигом, це вважалось за особливе лицарство (“удаль”) [6, 370].

Із цього приводу цікаві спогади якоїсь пані Крейс наводить А. Скальковський у праці “Наезды гайдамак на Западную Украину”: “Г-жа Крейс в записках своих упоминает, что в ее время (1758–1768) на уманских ярмарках много было запорожцев: “Они приезжали, – говорит она, – с лошадьми, рыбою и солью, и много зарабатывали, но добытые деньги скоро издержали на пиршества, музыку, бандуристов и на напитки. Это были люди большого роста, сильные и богато одетые” [3, 39-40].

Інший свідок, архімандрит Леонтій (Лука) Яценко-Зеленський, ще ченцем Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря двічі побував на Січі з метою збору пожертв – у 1750 та 1751 рр. Він із гумором описує поведінку козаків, “приснопразднующих с гусями и пением, с скрипками и цимбалами, а часто и с тимпаном, сиречь (тобто. – Л. І.) с барабаном, ночью и днем пьющие без меры горячее и нехолодное, т. е. с патокой, с перцом и имбиром вареное вино, мускат и мусулез” [14, 32]. Але він як чернець побачив у тому спосіб боротьби з пристрастями, не тільки своїми, а й чужими вадами. Інакше кажучи, Л. Яценко гуляння та витівки козаків розглядав не як просте неробство, а як подвиг юродства. Відомо, що цей подвиг властивий був як ченцям (приміром, таким як Іван Босий або старець Феофіл у Києво-Печерській Лаврі), так і мирянам, які зреклися світу з метою зневажити його розкоші та викрити його гріхи – багатство, жадібність, пиху, особливо там, де про відкритий виступ проти царської влади не могло бути мови. Саме на цій стороні козацького “сумасбродства” акцентує увагу Л. Яценко-Зеленський: “При сем надлежит сказать, что когда таким образом они блажат в Сече, то блажат в умыслу, цель которого – изобличить правительство в нерадении о общей пользе” [14, 31]. Отець Леонтій наводить такий приклад: на головній у Січі вулиці, що йде від воріт замку до головної площі, на всю її довжину влітку і взимку стоїть величезна й глибока калюжа, наповнена водою з болотом наполовину, тож козаки, щоб звернути увагу начальства на цю ганебну обставину, пірнають у неї в одязі, та ще й влаштовують змагання на першість! “Пьяным, коим и море по колена, часто случается биться об заклад, купаючись в столичном своем болоте, кто выиринет дале, тот и выиграл ведро, по-ихнему, кварту горелки” [14, 31].

Зневагу до багатства й те, що жоден козак не прикипав душею ні до чого матеріального, земного, козаки демонстрували так: “Многие из них, напившись до положения риз, купаются зимой где ни попало, а летом и в болоте, и во увенчание сумасбродства равно в ординарном и в парадном платье”

[14, 30-31]. Але водночас, будучи в некерованому навіть стані, запорожець намагався якнайстаранніше продемонструвати свою побожність, повагу до церкви: “Пьяная их набожность хаживала столь далеко за благоговением, что и препьяный, ведучи мимо церкв вокальную либо инструментальную музыку козак бывал должен пред церковными дверми приостановиться, перекреститься и поклониться трижды, что зазорнейший делал и с дозными поклонами, их же он было пока отделаает, то так устанет, что незазорнейшии его побратимы помогали ему подняться за неможением” [14, 33].

Але вершиною юродства, описаного Л. Яценком, була боротьба з пияцтвом полковника самарського Гната Чмиги. Одного разу, ідучи до брагарні, о. Леонтій побачив пана полковника у брагарницькій, ще більше наповненій болотом вулиці, “на напольной своей шубе, нимже просланной на грязи шерстю к земле сидящего в одной сорочке, в одних сподних”. Був він дуже нетверезим, “однак заставил было и трезвого меня стоять с полчаса там, где и другие, стоя, слушали веселого его поучения о воздержании от вина” [14, 31-32]. “Чудно мне показалось поучение о трезвости нетрезвого того наставника, который еще больше меня удивил тогда, когда на мой вопрос, для чего он сам того не исполняет, к чему наставляет других, отвечал тако: “Для того, отчую, что моя тобой невидимая трезвость не так тебе полезна, как мой совет, если его ты послушаешься” [14, 32]. З приводу нерозуміння о. Леонтія шинкар, що стояв поруч, на вухо йому шепнув, “будто б блаженный их Василий (порівнювали свого Чмигу з блаженным Василієм Московським, храм якому на Красній Площі в Москві поставлений. – Л. І.) блажит единственно для того, дабы одним наружним пороком прикрывать многие внутренне свои добродетели” [14, 32]. Л. Яценко зазначає, що подібні юродиві Гнати завжди були на Запорозжі, де панувала деспотична влада [14, 32].

Ритуальний характер мала і смертна кара через побиття киями, яка супроводжувалась чимось на зразок взаємного пригощання жертви і вбивці, що передбачало неодмінне побиття засудженого. Взагалі цей момент потребує спеціального вивчення, а покищо обмежимося свідченнями очевидців – С. Мишецького, О. Рігельмана та запорожця М. Коржа, оповідання якого цитує А. Скальковський. Ось що розповідає Микита Корж: “Преступника привязывают или приковывают к столбу в Сечи или в паланках (поселеннях. – Л. І.) на площади. Вокруг него ставят разные напитки: водку, мед, вино и брагу, много калачей и тут же несколько связок киев. После сего принуждают осужденного есть и пить. Наконец всякий козак берет кий и, выпив коряк горелки или меду, должен ударить преступника, приговаривая: “От тобі, вражий сину, щоб ти не крав і не розбивав, ми всі за тебе цілим курінем платили!” Таким образом несчастного бьют, пока не убьют до смерти” [8, 185].

Яскраво описує цей ритуал О. Рігельман: “Когда ж кто сделал великое воровство или неоднократно в таком приличался, таковых, обнародовав, к столбу на трое суток поставя, бьют все мимо ходящие, как то каждый, а паче (насамперед. – Л. І.) пьяные, подходя к нему, ругают всячески, дают калачей, а иной и деньги, заставляют его пить вина, хоть бы он и не хотел, грозят и принуждают, говоря: “Ешь, скурвый сыне, и пей, злодей! Не будеш пить, будем бить!” Когда ж тот пьет, говорят тогда: “Дай же тепер пане-брате, трохи тебе поб’єм!” – и бьют немилостиво поленом или чем попало. Хотя б тот и просил: “Змилуйся, пане-брате!” – точию (тільки. – Л. І.) отвечают: “За что ж тебе, скурвый сыне, миловать? Когда горелку пил еси, то треба и бити”. Чрез то случалось, что и через одни сутки убивали” [7, 730-731].

Очевидно, що О. Рігельман скористався одним зі списків рукописної праці С. Мишецького “История о козаках запорожских”. Інший список, опублікований

1847 р. О. Бодянським, додає ще деякі подробиці: “Во время его стояния ходят мимо его множество козаков, иные проходят мимо его, ничего ему не учиня, а другие, напився пьяны, приходя к нему, немилостиво его бьют и всячески его ругают; а иные приходят к нему по обычайным своим пьянствам с горелкою и калачами, и поят его, и калачи ему дают, а иные и деньги; и хотя тому пить уже не в охоту, однако ж он принужден пить, понеже (оскільки. – Л. І.) пьяницы кричат ему: “Пий, скурвий сину, злодію! Як не будеш пить, то будем скурвого сина бить!” И как оной напьется, то иные пьяницы скажут: “Дай же ми, брате, трохи тебе поб’єм!” И хотя он просит у них милости, токмо оные пьяницы ему говорят: “А за що ж, скурвий сину, горілкою тебе поїли? Як тебе поїть, то треба і бить!” [2, 26].

Утримуючись від коментарів, лише зауважимо, що цей звичай міг бути дуже давнім і мета його – полегшити злочинцеві смерть. Принаймні напрошуються паралелі з розп’яттям Ісуса Христа (адже Його теж прирівняли до злочинців і покарали разом із ними). Усі євангелісти свідчать, що там стояла посудина, повна оцту, який змішували з жовчю, і це діяло як анестезія. Коли Ісус схотів пити, то йому піднесли до уст губку, намочену тим оцтом (Мф. 27, 48; Мр. 15, 36; Лк. 23, 36; Ін. 19, 29-30).

Тут на передній план виступає січова голота (чернь) та жебраки-каліки, які, власне, виконували свою ритуальну роль. Вони вибирали або скидали старшину й кошового на своїх радах, а невдоволені могли безкарно вбити чи у Дніпрі втопити своїх обранців; вони виводили новообраного кошового з куреня, штовхаючи і б’ючи та лаючи останніми словами, якщо він опирався; вони ж виконували над ним обряд посвячення – посипали голову землею (піском, снігом, сміттям); вони ж звершували смертну кару (О. Рігельман свідчить, що злочинця міг убити такий же самий злочинець, приречений на смерть – так по черзі вони вбивали один одного, а якщо не було такого, то смертник сидів у ямі, поки не з’явиться). Що ж до калік та жебраків, то саме в їхні обов’язки на Січі входило знімати з шибениці тіла повішених злочинців та хоронити їх на вигоні, при цьому міняючись із ними одежею, якщо вона була багатою, – це засвідчує о. Леонтій Яценко [14, 12].

І знову ж напрошуються паралелі зі Священним Писанням: вояки, які розпинали Ісуса (а він для них був звичайним злочинцем), поділили його одягу між собою, а на хітон, щоб не дерти його, кинули жереба, кому дістанеться. Очевидно, що й цей звичай належав до дуже давніх, адже ще у Старому Завіті, у пророчому псалмі 21 читаємо: “Поділили ризи Мої між собою і за одягу Мою кидали жереба”.

Л. Яценко-Зеленський спостеріг випадки насправедливого засудження на смерть і ту особливу мужність, з якою запорожець приймав її. Ця мужність викликала особливу повагу товариства, про цих іще за життя творили легенди, обожнюючи їх як напівбогатирів. Таке повне презирство до смерті і зневагу до своїх суддів виявив курінний отаман, котрий “не только не оробел перед смертью, но и во увенчание сумасбродства, в самой тот день, кой был последним в его жизни, выбрался как к сватьбе, и одевшись в парчевое свое платье, пошел к шибенице, как доброй солдат на сражение со смертью. <...> Хотя безрасчетный атаман <...> повис так, как вешались и простые воры, однак его похоронили не нищие, а куренные его козаки, и в том же богатом платье, на какое нищие взырали, сказуют, косо” [14, 51-52].

Проте найзворушливішу картину прощання зі світом запорожця змальовує Л. Яценко-Зеленський, розповідаючи про смерть розбійника Грицька Похила. “Когда он шел на смерть поносную, и когда священник с церковниками, следуя за ним, одправляли еще над живым последования за умершими,

тогда живой мой мертвец не выпустил с рук книги, пока сам не прочел канона на исход своей души, несумненно чающая воскресения мертвых душ и тел. Наконец он взлез на телегу, стоящую под виселицею, и держа в руках петлю, к верхней перекладине привязанную, прочел символ веры, во услышание всем, зрящим на бесподобное его мужество” [14, 41]. Попросивши в усього майже “плачущаго по нем” козацтва прощення, він сам одягнув собі на шию петлю – і так попросився з усім світом.

Отже, Т. Шевченко у вступі до поеми “Чернець” зобразив архаїчний ритуал прощання зі світом, який до кінця XVIII ст., точніше – до ліквідації 1786 р. Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, міг насправді звершуватись у Києві і який мав глибокий та багатозначний зміст, що поєднував риси християнської моралі із субкультурними традиціями військової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. *История* Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов запорожского Сечевого архива. А. Скальковского. – Изд. третье. Ч. 1. – Одесса, 1885. – 303 с.
2. *История* о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся – М.: В университетской типографии, 1847. – 36 с.
3. *Наезды* гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии (1735-1768). Сочинение А. Скальковского. – Одесса, в городской типографии, 1845. – 230 с.
4. *Новий Завіт* з коментарем. – Львів, 1994. – 672 с.
5. *Новицький Я.* Твори: У 5 т. – Т. 3./ Упоряд. Л. Іваннікова, І. Павленко. – Запоріжжя: ПП “А А Тандем”, 2009. – 440 с.
6. *Описание* всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. Часть четвертая. – В Санкт Петербурге, при Императорской Академии Наук, 1799 года – 388 с. (Розділ XXIV “О козаках запорожских бывших”, с. 347-377).
7. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі/ Вст. ст. упор. та примітки П. Саса, В. Щербак. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
8. *Скальковский А.* Изустные предания о Новороссийском крае // *Журнал* Министерства народного просвещения. – 1839. – Кн. 2. – С. 171-202.
9. *Скальковский А.* Как судили и рядили в Сечи Запорожской // *Киевская старина*. – 1886. – Кн. 3. – С. 604-621.
10. *Украинские* народные предания. Собрал П. Кулиш. – М., 1847.
11. *Українське* козацтво: Мала енциклопедія.. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – 672 с. іл.
12. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів в десяти томах. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – Т.6. Замітки, статті, листи, записи народної творчості, “Букварь”. 1839-1861.
13. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12-т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2. Поезія. 1847-1861. – 784 с.
14. *Эварницкий Д.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750-1751 г. – Екатеринослав, 1915. – 404 с.
15. *Псалтир*. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2001. – 440 с.

Отримано 13 серпня 2013 р.

м. Київ